

ԼԵԶՈՒԱԲԱՆԱԿԱՆ

Դ Ի Տ Ո Ղ Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր

«ՀԱՅԵՐԷՆԻ ՈՒՂՂԱԳՐՈՒԹԻԻՆԸ Ե — Թ ԴԱՐԵՐՈՒՄ»

ՅՕԴՈՒԱԹԻ ՄԱՍԻՆ

Մի քանի տարի է որ Երեւանի պետական համալսարանի հայոց լեզուի ամբիոնի դասախօս Սիրաբ Գիւլբուղաղեանն աշխատում է «Հայերէնի ուղղագրութեան պատմութիւնը» գոկտորական թէմայի վրայ: «Բաները Երեւանի համալսարանի» հանդէսի 1971 թուականի երրորդ համարում, էջ 88-105, ապագայ գոկտորը¹ հրատարակել է Ե-թ դարերում Հայերէնի ուղղագրութեան նկարագրութիւնը: Քանի որ, հակառակ հեղինակի խոստման թէ ինձ անպայման կարգաւ կտայ իր ամբողջական աշխատանքի ձեռագիրը, ես այսուհետեւ մամուլից միայն կարող եմ ծանօթանալ նրա հետազոտութեան արդիւնքներին, ուստի ստորեւ նրա և ընթերցողների ուղղորութեանն եմ յանձնում իմ բարեկամական դիտողութիւնները նրա ձեռք բերած արդիւնքների առաջին հրապարակման առթիւ: Թերեւս օգտակար լինեմ նրան, քանի որ աշխատանքը շարունակելի է: Նշելու եմ այն ամէնը, ինչ նկատել եմ: Հետեւելու եմ էջերի հերթականութեանը:

Էջ 88-89. Ուղղագրութեան եւ նրա տեսակների մասին խօսելուց եւ «Այժմ անցնենք Հայերէնի Ե-թ² դարերի ուղղագրութեան նկարագրութեանը» նախադասութիւնը գրելուց յետոյ (կամ առաջ), լաւ կը լինէր ընթերցողին յայտնել Ե-թ դարերի ուղղագրական փաստերի համատեղ նկարագրութեան պատճառը: Զէ՞ որ հիւղերորդ դարի ուղղագրութիւնը այլ որակ է յաջորդ դարերի ուղղագրութեան համեմատութեամբ. նոյն սկզբունքները չէին կարող բնորոշ լինել այդ ժամանակաշրջաններում, ինչպէս ցոյց են տալիս հեղինակի իսկ մէջ բերած «չեղումները դասական գրաբարի ուղղագրութեան կանոններից» (էջ 89): Ուստի կարծում եմ, որ ճիշդ չի կարելի համարել հետեւեալ յայտարարութիւնը. «Հայերէնի ուղղագրութիւնը մեզ հետաքրքրող շրջանում (այսինքն Ե-թ դարերում — Մ. Մ.) բնորոշ է ամէնից առաջ իր հնչական սկզբունքով՝ խօսիւր այնպէս, ինչպէս գրում ես, գրիւր այնպէս, ինչպէս խօսում ես» (էջ 89): Բօլուածում մի քանի անգամ կրկնուած «հնչական» այս սկզբունքը լաւ կը լինէր սկսել երկրորդ մասից՝ «Գրիւր այնպէս, ինչպէս խօսում ես», քանի որ հայերէնը, ինչպէս նաեւ բոլոր լեզուները, գրուելուց առաջ խօսուել են:

1 Ես համոզուած եմ, որ յօդուածագիրը իր քանասիրութեան շնորհիւ կը դառնայ բանասիրական գիտութիւնների զոկտոր:

2 Այստեղ եւ յօդուածում այլուր մի բանի անգամ փոքրատառ՝ փոխանակ մեծատառի:

էջ 89. կարգ, աւր եւ աւժ բառերի տառադարձութիւնը կը լինի ոչ թէ kard, aur, aul, այլ karg, awr, awj :

էջ 89. «Այս դարերի (այսինքն՝ ե-թ՝ դարերի — Մ. Մ.) մատենագրութեան մէջ նկատուած են շեղումներ դասական գրաբարի ուղղագրութեան կանոններէրէջ»։ Ընդգծեցի «այս»ը. դարերի մասին արդէն քիչ առաջ նկատել տուեցի : Շեղումները յօդուածագրի կողմից վերագրուած են «տեղական բարբառների կամ 'եղերական' խօսուածքների՝ գրիչների վրայ թողած ազդեցութեան» : Սակայն այս յայտարարութիւնից յետոյ նա որոշ շեղումներ բացատրում է առնձնաութեամբ կամ տարնձանութեամբ, որոնք տեղական բարբառներից անկախ գործող ընդհանուր հնչիւնական երեւոյթներ են : Ձարմանալի է, որ յօդուածագիրը ոչ մի «շեղում» չի վերագրում գրիչների ազխտութեան կամ անփութութեան, հակառակ բանասիրութեան մէջ արտայայտուած կարծիքի :

էջ 89. Ն գրին յաջորդող կ—ի փոխարէն գ—ի օրինակների շարքում անտեղի բերուած է նաեւ «Հայեցարուք ընդ ազոաւս» նախագասութիւնը Լաւարեան ձեւաբանի Աւետարանից : Ինչպէս եւ «Նոյն «Աւետարանում»³ ն—ից յետոյ ա—ի փոխարէն դ տառն է գրուած» գիտուած կէտի համար դարձեալ անտեղի բերուած են «Փոխանակ մոխրոցն անդառամ ծաղիկքն» բառերը Ազաթանղեղոսի կրկնադիր ձեռագրից :

Երկու «շեղումների» համար, ինչպէս նաեւ ամբողջ յօդուածում փաստեր բերուած են Փաւստոս Բուզանդի 1888 թուականի հրատարակութիւնից, առանց կասկածելու, որ այդ ուղղագրական «շեղումները» թերեւս գրաշարական են : Ստուգուած վիճական արձանագրութիւններից բացի բոլոր փաստերը պէտք է քաղուէին ձեռագրերից կամ մեր մատենագիրների քննական հրատարակութիւնների ձեռագրական տուեալներից :

էջ 90. «Ն—ին յաջորդող ձ—ի փոխարէն ծ եւ վ—ին յաջորդող բ—ի փոխարէն պ է գրուած» շեղումի համար օրինակների մէջ անտեղի բերուած է նաեւ «Կանկնեցաւ արձանս» նախագասութիւնը, որից յետոյ ասուած է. «Տաթևի մի գեղեղմաւաբարի Յիւդ⁴ (895) թուականին (Դիւան հայ վիճագրութեան, 2 պ. 13)» : Լաւ կը լինէր ասել «գերեղմանաբարի վրայ», նշել «Դիւան»ը կաղմողի՝ հանդուցեալ Սեղբակ Բարխուդարեանի անունը, հրատարակութեան տարին՝ 1960, տեղը՝ Երևան, լրիւ գրել այդ «2 պ. 13»ը, որ այդ հրատարակութիւնը բացելուց յետոյ միայն հասկացայ, թէ նշանակում է «Երկրորդ պրակ, էջ 13» : Այս տեղեկութիւններին աւելացնեմ, որ յօդուածագիրը իր օրինակը բերել է էջ 13ի երկրորդ արձանագրութիւնից : Սակայն երբ այստեղ, այսինքն՝ «Դիւան»ի այս էջում կարդացի, որ արձանագրութիւնը գրտնում է Տաթևի ոչ թէ մի գերեղմանաբարի, այլ Պօղոս—Պետրոս եկեղեցու վրայ՝ «Արտաքուտ, արեւմտեան պատի հարաւային մասի ներքեւում», բուկրեցի կասկածել Ս. Դիւլբուդաղեանի՝ նոյնիսկ վիճական արձանագրութիւններից բերած օրինակների վրայ : Թէեւ նոյն ինքն ասում է, թէ «Իսկ դիրը, իրրեւ քարի, մագաղաթի, թղթի վրայ մարմնաւորուած, գրանցուած լեզուական առաղձ, մնայուն է ու անփոփոխ» (էջ 88), սակայն նրա գրչի տակ ահա քարի վրայ գրոշմուած արձանագրութիւնն էլ, դիրն էլ ենթարկուել են փոփոխութեան հետեւեալ օրինակում. «Յաւաբուքեամբ իմոց կրանաւորաց

³ Աւելի լաւ է առանց չափերսների կամ ներգոյականի — ուսմ մասնիկը դրանցից դուրս :

⁴ Վիճական արձանագրութեան մէջ մեծատառերով՝ ՅԵԴ :

կարգեցայ կախկոտութեան Սուրբաց զինի տեսան Յիւղ» (էջ 90) . դարձեալ քաղաւած է «Դիւան»-ից, այս անգամ միայն «Դիւան», 2, 13» նշումով: Զարմանային այն է, որ «Յաւաժարութեամբ իմոց կրանաւորաց» բառերն առնուած են էջ 13-ի երկու արձանագրութիւնների երկրորդից, իսկ «կարգեցայ կախկոտութեան Սուրբաց (ոչ թէ Սուրբաց) զինի տեսան Յիւղ» բառերն առնուած են նոյն էջի առաջին արձանագրութիւնից, բայց որով «խմբագրութեամբ» . խոկականը հետեւեալն է . «Յամին յորում թուականն Հայոց Յիւղ էր... կարգեցայ կախկոտութեան Սուրբաց զինի տեսան Սաղամաւանի...»:

«Կանկնեցաւ արձան» բառերում զ—ի փոխարէն ն—ից յետոյ գրուել է կ, ինչպէս նաեւ Լազարեան ձեւաբանի Աւետարանի «Ժառանկութիւն» բառում . բայց յօդուածագիրն այս փոփոխութեան մասին ոչինչ չի ասել:

էջ 90 . Ռ և Բ դրերի ուղղագրութեան մասին խօսելիս Գիւլքրուզադեանը գրել է . «Ն—ին նախորդող դիրքում միշտ լինում է ու տառը՝ ձեռն...» . «Ն—ից առաջ Բ կարող է լինել ա) եթէ ն—ն յօդ է, որովհետեւ այդ երկու բաղաձայնի միջեւ Բ է լսուում՝ սարբն—սարն...»⁵: Պատճառարանութիւնը գիտական չէ, քանի որ ձեռն բառի ու և ն հնչիւնների միջեւ նոյնպէս լսուում է զաղտնաւորանկ Բ: Աւելի լաւ է օրինակները ներկայացնել սարբն—սարբն ձեւով:

էջ 90 . Ե-թ դարերի ուղղագրութեան համար օրինակ է բերուած արմագոյն բառը, որ չունի «Առձեռն» բառարանը: Հին հայերէնում արիւն բառի ածանցման ձեւերի մասին տե՛ս «Արմատական բառարան», նոյն բառի տակ:

էջ 90 . «Բոլոր բաղաձայններից առաջ անփոփոխ է մնում առ նախդիրը... բացառութիւն են՝ ուռկան, ուռնանալ, առքեմ»: «Արմատական բառարան»-ում ասուած չէ, թէ այս բառերի ուռ, առ մասնիկը առ նախդիրն է:

էջ 90-91 . «Բ—ով սկսուող բուն հայերէն բառ չկայ . եղած մի քանիսր օտար են», և տրուած են օրինակներ . «Առձեռն» բառարանը աւելացնում է «կամ համառօտեալ են», որ անտեսել է Գիւլքրուզադեանը: Եւ իրօք, րազարդը հրագարդ հայերէն բառն է: Վերադառնալով են արտագրուած օրինակները՝ րապկետ (հրաշակերտ) փոխանակ րակերտ—ի, րանդոս (ցուպ) փոխանակ րադոս—ի, րեմոտես փոխանակ րեմատես—ի: Պէտք էր «եւ այլն» դնել բերուած օրինակներից յետոյ:

էջ 91 . Ռահվիրայ բառը բերուած է առանց յ—ի, նոր ուղղագրութեամբ: Ռակայ բառը բացատրուած է որպէս «ծոյլ, տկար», մինչդեռ բառարանում նրա բացատրութիւնն է «խենթ»:

Նոյն էջում ասուած է, որ Ազաթանդեղոսի կրկնադիր ձեռագրում հանդիպում ենք յարաք, մերաւ, ի վարաց ձեւերի . ցանկալի էր ստոյգ էջն իմանալ:

էջ 92 . Որպէս հայերէնի ածանց նշուած է լէր . անշուշտ պիտի լինէր —ւէտ:

Նոյն էջում ասուած է, թէ ւր եզակի գործիականի հոլովակազմիչ է . ինչո՞ւ միայն եզակի: Նախընտրելի է գործածել «հոլովակերտ» բառը: Բայց չի մասին խօսելիս յօդուածագիրը Ծրդ կէտում գրել է, Վ հնչիւնը ւ տառով է գրուած «իրբեւ (եզակի — Մ. Մ.) սեռական հոլովի հոլովակազմիչ, երբ բառն ուղիղ ձեւում վերջանում է ի ձայնաւորով (սքանչելւոյ...)» . այս արդէն բոլորովին չեղաւ . նման դէպքերում ւր այդպիսի անունների բառակերպի հնչիւնափոխուած ին է, և ոչ թէ «հոլովակազմիչ» կամ հոլովակերտ: Յօդուածագիրն աւելացնում է . «Սակայն ըստ երեւոյթին վերջինս այնքան էլ ուժեղ

⁵ Շատ անգամ օրինակների կամ տառերի ընդգծումները եւ եմ առել:

կանոն չէ», եւ բերում է օրինակներ, ինչպէս որդոյ փոխ. որդւոյ: Պէտք է նշուէր, որ սա ձեւաբանական երեւոյթ է, եւ եթէ դրիչը չի գրել, նշանակում է՝ խօսակցական լեզուում ի վերջաւորութեամբ անունները եզակի սեռականում պարզապէս ստանում էին և հոլովիչն առանց իւ հնչիւնափոխութեան: Կամ էլ դրիչն անփութութեամբ էր մոռանում և գիրն այդպիսի դէպքերում: Բայց հաւանական է առաջին ենթադրութիւնը, որովհետեւ նման և—ներքի բացակայութիւնը շատ է տարածուած միջնադարեան ձեւագրերում: Այսպիսի օրինակների շարքում բերուած է նաեւ «Երեսուն և ութ ամոյն»ը՝ Բագարանի 631 թուականի արձանագրութիւնից. բնղղծուած բառից յետոյ յօդուածագիրը փակագծերում աւելացրել է «փոխ. ամոյն», ենթադրելով, թէ դրաբարում տարի զոյականի հոմանիշն է ամի, այնինչ ամ է: «Հետաքրքիր է, —ասում է նա,— որ Լազարեան ձեւաբանի «Աւետարանում» հանդիպում է իւր վերջացող բառերի սեռականը անհնչիւնափոխ փոխակում», եւ բերում է հետեւեալ օրինակները. «...որդիոցն, ... որդիւոյքն, ... բարիւոյք, ... հողիւոյ»: Այս ձեւերը յօդուածագրին հետաքրքրող ուղղագրական հարցի հետ կապ չունեն, այլ հին հայերէնի աշխարհարարացման փաստեր են, որ այս կամ այն հարադատութեամբ գրանցել է աշխարհարար խօսելի սկսող գրիչը:

Էջ 92-93. Լ եւ Ղ հնչիւնների մասին կարգում ենք. «Առաջինն արտասանում էր լեզուի ծայրով եւ նուրբ, երկրորդը՝ լեզուի ետին մասով և թանձր էր». ոչ ոքի երբէք չլսած հնչիւնների արտասանութեան մասին այսքան ինքնափստահութեամբ որոշում կայացնելը չափազանցութիւն է: Ղ—ի մասին ասուած է նաեւ. «Յունարէն լ —ն միշտ տառադարձուել է զ—ով *μελεθεω*, *ερεχω*: ասող» (էջ 93). այնպէս է ստացւում, որ իբր մեղր բառը յունարէն նոյնիմաստ զոյականի տառադարձումն է, աստղն էլ՝ միւս բառը: Գիւլլուզաղեանը համեմատական լեզուաբանութեան աշխատութիւններում այդ երկու գրերի մասին կարգացածը չի իւրացրել եւ էութիւնը չի ըմբռնել: Հ. Աճառեանի յօդուածից բացի (էջ 93, ծան. 8) նրան կարող է օգտակար լինել Մեյէի հետեւեալ ակնարկը. «*Remarques sur les 1 de l'arménien classique.*» — «Գիւտգութիւններ զասական հայերէնի Լ—երի մասին» (Յուշարձան, 1911, էջ 209 եւ յաջ.), որի հայերէն թարգմանութիւնը կարող է գտնել Մեյէի հայագիտական աշխատութիւնների իմ կազմած ժողովածուի մէջ, որ Համալսարանի Հայագիտական կենտրոնը «արտագրութեան է իջեցրել», ահա արդէն մի քանի տարի է:

Էջ 93. Ղ—ի գրութեան մասին ասուածները անկապ են եւ քառասյին, միշտ նոյն բառերի մէջբերումով իրրեւ օրինակ, առանց տեսութեան եւ հետեւութեան: Այստեղ, ի միջի այլոց, կարդում ենք. «էդ. Աղայեանը վերը նշուած յօդուածում («Հայերէնի հնչոյթային համակարգի պատմութիւնից») գրում է, որ Առձեռն բառարանում զ—ով սկսուող 41 բառ կայ, որից միայն ինն են ստոյգ». Գիւլլուզաղեանը յաճախ այսպէս է վարուել. չի ստուգել (թերեւս չի կարողացել) իր օգտագործած տեսական գրականութեան ոչ միայն կարծիքները, այլեւ թուարանական հասարակ թուերը. թողնում ենք, որ ինքն ստուգի «41» թիւը Աղայեանի յօդուածում. բայց «Առձեռն» բառարանում կան զ—ով սկսուող 100ից աւելի բառեր:

Ղ—ի գրութեան մասին խօսելիս Գիւլլուզաղեանը գրել է, թէ այն գրում է բառալերջում, բառամիջում ոյ, այլ երկրաբարաններից յետոյ (էջ 93). բայց ինձ անհասկանալի մնաց թէ, ինչո՞ւ է օրինակների մէջ գրել քուղագոյն, պղնձաճուլղ: Չհասկացայ նաեւ այդիքն եւ այդէայդ բառերը, որոնց ազդրերը նշուած չէ. անհասկանալի մնաց նաեւ Լազարեան ձեւաբանի Աւե-

տարանի «Ետևս զնա այդ կին է» նախադասութեան իմաստը իմ ընդդժած է—ի պատճառով: Ի դէպ տեսմ, որ նշուած են այս Աւետարանի միայն էջերը. զիտենք, որ մեր հին ձեռագրերի մի մասում Աւետարանների զլխարաժանութեանը եւ տնտեսմանը շկան. սակայն դրանք օգտագործած եւրոպացի հայագէտները նեղութիւն են կրել նշելու ոչ միայն ձեռագրի էջը, այլեւ բերում օրինակի ստոյգ տեղը՝ զլխի եւ տան համարն ըստ հրատարակութիւնների. այսպիսով հնարաւորութիւն է տրուած ընթերցողին ստուգելու բերումը փաստերը: Նոյն էջում (93) «Վայցս» բառը պէտք է լինի հաւանաբար «Վայցս», «Բնդդատերս» — «Բնդ դատերս»: Նոյն էջում յայտարարուած է, թէ «Ղ—ով է գրուած ամենուրեք նաեւ այլ շաղկապը», բայց չի ասուած՝ ո՞րտեղ:

Էջ 93. «Ա. Բագրատունին գրում է, թէ եթէ այլը շաղկապ է, գրում է ղ—ով, իսկ եթէ դերանուն է՝ լ—ով, բայց մեր բերած օրինակներն այդ չեն վկայում»։ ահա ինչ է գրել Բագրատունին (Հայերէն քերականութիւն ի պէտս զարգացելոց, էջ 4, թիւ 9)։ «Լիւն (լ դիրք — Մ. Մ.) կրկին է. մի թանձր, որպէս այլ, որ է 'որիչ'. լալ և այլն. և միւս լիւրկ և նուրբ, որ գրի դիւն այլ միւս մակակիսու, որպէս այլ, որ է 'բայց'»։ Կարծեմ մեկնաբանութիւնն աւելորդ է: «Աւելի ճիշտն այն է, —սովորեցնում է Գիւլբուղաղեանը,— որ այդ երկրաբարաններից յետոյ սովորաբար գրում է ղ: Սրանց պիտի աւելացնել նաեւ զայբազղել բայը, որ կազմուել է զայբել և գլի բայերից՝ զայբազղել > զայբազղել, զայբաղղել» (էջ 93-94): Եթէ անձամբ բացած լինէր Բագրատունու Քերականութեան իմ նշած տեղը, այնտեղ պիտի տեսնէր «Ջիլ.

լուգամ, յիւլուգակ, պալատն» և ուրիշ բառեր, որոնք ձեռագրերում հանդիպում են պարզ կամ մակակէտով ղ—ով, որ այլ և ոչ երկրաբարաններին չի յաջորդում: Իսկ զայբազղել բայն այստեղ անտեղի է, քանի որ այն միշտ գրուել է ղ—ով. իսկ ինչ վերաբերում է ստուգաբանութեանը, Հր. Աճառեանը բաւարարուել է «Հայերէն արմատական բառարան»ում առաջարկուած ստուգաբանութիւնները մէջ բերելով, առանց ասելու, թէ ո՞րն է ճիշտը. դրանց մէջ չկայ Գիւլբուղաղեանի ստուգաբանութիւնը:

Հենց քիչ առաջ յօդուածից մեր կատարած մէջբերումից յետոյ («... զայթակղել»), բայց նոր պարբերութեան մէջ աւելացում են հինգ տող, որոնք կապ չունեն Ղ—ի գրութեան հետ. «Նկատուած են խուլի փոխարէն չնշեղ խուլի գրութիւն: Մատենադարանի № 10100 ձեռագրում գրուած է. «Լուսբ եփրաբայ» (էջ 6). «Բեթղեհեմ տուն եփրաբայ» (նո.)» (էջ 94). մինչև հիմա էլ չեմ հասկացել յօդուածագրի միտքը եւ օրինակների նշանակութիւնը: Թերեւս «Տ—թ գրութեան մասին» կար, որ խմբագրութիւնը կրճատել է: Նա շարունակում է տող առ տող. «Ս. Քոլանջեանը վերոյիշեալ յօդուածում գրում է, թէ Կիւրեղ Երուսաղէմացու պատառիկում գրուած է. Զուրն որ ի վիմէն խոսեցաւ» (փոխ. Հոսեցաւ)...»։ Կարծէք այս օրինակը հ—ի «խ» արտասանութեան եւ ըստ այնմ գրութեան մասին է, բայց խմբագրութիւնը դարձեալ կրճատել է թերեւս: Սակայն դարձեալ չեմ տեսնում խոսեցաւ եւ եփրաբայի կապը հինգ տողնոց նոյն պարբերութեան մէջ: «Բաները» ի խմբագիրը կամ նրա տեղակալը թերեւս միբայտ ի ձեռին է կարդացել Գիւլբուղաղեանի երկաւրաշունչ յօդուածը, որի ներքին կապն առանց այդ էլ թոյլ է: Ի դէպ նկատենք, որ վերջինս դարձեալ հաւատ է ընծայում մէկ ուրիշի, այս անգամ Քոլանջեանի «գրած»ին, փոխանակ նշում ավերիւրն անձամբ տեսնելու եւ փաստերն ստուգելու:

Էջ 94. Եւ է ձայնաւորների գրութեան մասին խօսելիս նա գրել է. «Սկզբում այս հնչոյթների տարբերութիւնն ամանակային է եղել, է—ն ե—ից մի քիչ աւելի երկար է հնչուել»։ Ո՞ւր է լսել դրանց սկզբնական, այսինքն՝ հինգերորդ դարի արտասանութիւնը։ Ահա երկու կարծիք՝ հակառակ այստեղ մեր կարգացածին. ըստ Մեյէի (Esquisse, Վիեննա, 1936, էջ 40-41), Եւ է ձայնաւորները դասական գրարարում քանակային (կամ ամանակային) տարբերութիւն չեն ունեցել. ըստ Էդ. Ալայեանի (Գրարարի քերականութիւն, հատոր Ա, էջ 97), «Դասական հայերէնում ձայնաւորների քանակային տարբերակում գոյութիւն չունի. ընդունուած է ասել, որ գրարարում երկար ձայնաւորներ չկան»։

Գիւլբուղաղեանը թէև տարբերում եւ է գրարարեան ձայնաւորներն առաջինի «մի քիչ աւելի երկար» լինելով, բայց գրում է նաեւ հետեւեալը, որ հակասում է նրան. «Այն հանդամանքը, որ մեր այս ե—ն ու է—ն միացեալ են արտայայտուել են e—ով, միայնում են (փոխ. «է» — Մ. Մ.), որ դրանք e էին» (էջ 94)։ Ե՞րբ։ Եւ յաւելեալ ապացոյց է բերում հետեւեալը. «Սրան պիտի աւելացնել այն փաստը, որ Ե գարից եղանակ, երկու, երկար բառերը մեղ հասել են յեղանակ, յերկու, յերկար ձևով» (էջ 94). բերում են օրինակներ քէոնի (փոխ. Թէոնի — Մ. Մ.) «Յաղագս ճարտասանական կրթութեան» գրքից (Ե՞րբ եւ ո՞ւր է լոյս տեսել, եթէ տպագրի է)։ Դարձեալ միջնադարեան ձեռագրերի սխալագրութիւնները հիմք են ծառայել յօդուածագրին Ե գարի ուղղագրութեան համար։ Բացի այդ, «Զի յերկուց խառնուածոց ունի պատուականութիւն յերկայնութիւն» օրինակում (եթէ երկու բառի համար է բերուած), յերկուց ձևի յ—ն կարող է բացատրականի ի նախդիրը լինել։ Իսկ (յ)երկայնութիւն բառը յօդուածագրի երեք բառերից չէ, ինչպէս չէ նաեւ օրինակներից մէկի յերկարածգեսցի բայը։

Էջ 95. «Հին հայերէնում... ու, ա—ով մերջացողները (բառերը — Մ. Մ.) կամ ներփակում էին յ—ով կամ օտար բառեր էին»։ ու անմիջապէս չեն յիշում սա, դա, նա դերանուններն ու նրանց սեռական եւ տրական հոլովաձեւերը, ահա, ապա, եղակի հրամայականի ձեւեր՝ պատմեա, ադա, մատո, օտար յատուկ անուններ՝ Շաղիտա, Ասիա, քո։ Սրանց մասին խօսում է էջ 99ում։

Էջ 95. «Ե տառով գրում են հետեւեալ մերջանհնչիւնները, եգ, հեգ, արեգ, եգ՝ բհհեգ, հեգ, մեգ, եգ»։ Քանի որ, ըստ յօդուածագրի յայտարարութեան, Ե—թ գարերում, կամ նոյնիսկ «Ե գարում այս երկու (Ե եւ Է) տառերը համարեա նոյն հնչումն ունէին», ուստի կարող ենք առարկել՝ իսկ հէգ կամ հէֆ, հէն, մէգ, մէֆ, դէգ եւ այլն։ Կամ նրա եւմ—ի դիմաց՝ քեմ, ունենք դէմ, նրա եւմ—ի դիմաց՝ երեւ, ունենք պէւ. իբր թէ երբ... տառակապակցութեամբ «մերջացող բառեր չկան» (էջ 95). իսկ քե՞րբ, ադքե՞րբ «աղբիւրներ»։

Էջ 95. Է տառով սկսուող օրինակների մէջ կարողում ենք նաեւ էաց եւ էոց, որոնք չկան Առձեռն բառարանում. ցանկալի էր լմանալ նրանց լմատոները եւ գործածութեան տեղը։ Սովետահայ գրարարապետները եւ նրանց հետեւողութեամբ միւս լեզուարանները շարունակում են կրկնել, թէ «Է տառը գրում է... իբրեւ բայի անցեալ կատարեալի նախադասուած նեցուկ, եթէ այդ սկսում է ձայնաւորով. էանց, էարկ, էառ, էաւ եւ այլն», առանց նրկատելու, որ այդ ձայնաւորը միայն ա կարող է լինել, ինչպէս այս օրինակներում։ Բացի այս, Գիւլբուղաղեանը պնդում է, թէ «Այստեղ էլ է—ն երկար է, ի տարբերութիւն բառակցրի ե—ից. եհատ, եդիտ» (էջ 95). արդէն ասա-

ցինք, որ ականաւոր լեզուաբանները կարծիքով հայերէնը հինգերորդ դարում կարճ և երկար ձայնաւորներ չի ունեցել: «Է տառը գրւում է... բառաւերջի երկու բաղաձայնից առաջ, սակայն միայն եղէդն, բէշի բառերում, մի քանի դերամուկները քացառական հոլովի վերջաւորութիւններում. ի մէջ, ի քէն, ի մէջ, յոգնակերտ վերջաւորութիւն ունեցող միաւանկ բառերում. չէնք, օրէնք...» (էջ 95-96): Գիւլբուղաղեանը իր յօդուածում շատ յաճախ գրում է անուշադրութեամբ, ինչպէս այս տողերում, ուր ընդգծումները եւ եմ արել. հնդեւրոպացիներէց ոչ մէկը չի ասել, թէ նշուած դերանուանական ձևերում —էնք, —էն մասնիկները բացառականի վերջաւորութիւններ են: Բացի այդ, նա խօսում է բառաւերջի երկու բաղաձայնից առաջ է գրուելու մասին, իսկ նրա օրէնք—f կամ օրէնք երկրպագը չի համապատասխանում «յոգնակերտ վերջաւորութիւն ունեցող միաւանկ բառերում» նախապայմանին: Անուշադրութեան կամ յօդուածի «մէկրատման» հետեւանք է նաեւ այս յայտարարութիւնը. «Է գրւում է... բառաւերջի մէկ բաղաձայնից առաջ, ինչպէս և տառի կապակցութեամբ ասուեց, օրինակ՝ ...մէգ...» (էջ 96). Հենց այս բացառող գէպեր մասին նա ոչինչ չէր ասել և—ի գրութեան մասին խօսելիս, ուստի վերելում նրան արեցի այս բառի առարկութիւնը: Կարծեմ արդէն տեղին է ասելու, որ Ե—ի եւ Է—ի ուղղագրութեան մասին նրա սահմանած կանոնները սլաւոն էրկալէտ ունեն. նա —եգ, —ել...—էն, —էպ, —էգ... վերջնահնչիւններից դնում է այդ նոյն հնչիւնների —եգ, —ել, ...—էն, —էպ, —էգ... գրութեանը. այդ նոյնը կը լինէր, եթէ ասէինք, որ հեգ—ը գրւում է հինգերորդ—իններորդ դարերում հեգ, իսկ մէգ—ը՝ մէգ:

Գիւլբուղաղեանը տեքստիւն բառը՝ Ե—ով, բերում է Է—ի փոխարէն Ե—ի գրութեան «չեղում». սակայն նա պէտք է յիշեցնէր, որ Մեյէն եւ Աճառեանը ենթադրել են, թէ այդ բառի հնագոյն գրութիւնը Ե—ով է հնագոյն ձևադրերում, եւ ոչ անտեղի. այս մասին նա կը կարդայ մի օր, երբ (կամ եթէ երբ եւ իցէ) լոյս տեսնի Մեյէի հայադիտական ժողովածուն հայերէն թարգմանութեամբ⁶: Նա կը տեղեկանայ նաեւ հայագէտների այն կարծիքին, որ Ե եւ Ի լծորդութեան բայերի անցեալ անկատարում Է—ի փոխարէն Ե է գրուած հնագոյն ձևադրերում եւ, ըստ այնմ, Մեյէի դրաբարի քերականական աշխատութիւնների մէջ, ուր տրուած է պատճառաբանութիւն: Նոյնպէս եւ քե, եքե չաղկապում: Գիւլբուղաղեանը յայտարարում է. «Աւետարանում յաճախ Ե—ով են գրուած նաեւ՝ որպէս... բառերը» (էջ 97). Հաւանաբար խօսքը Լազարեան ձեմարանի Աւետարանի մասին է, որի էջերն անգամ նշանակուած չեն: Այլեւ. «Երբեմն միեւնոյն ժամանակաձևը միեւնոյն նախադասութեան մէջ գրուած է թէ Է եւ թէ Ե տառերով: Օրինակ՝ 'Ի լերինս աղաղակիւ եւ կոծէր'» (էջ 97). Նա միայն գրանցել է այս փաստը առանց իր խօսքն ասելու: Անշուշտ այս համարում է «չեղում». եւ կ'ասէի գրչի անուշադրութեան հետեւանք: Բայց նա գրել է. «Այս օրինակները վկայում են, որ Ե—Թ դարերում Ե—է գրերը իրենց հնչիւնով շատ չէին տարբերում, որի պատճառով էլ գրչիները խառնել են նրանց գրութիւնը» (էջ 97). Եթէ դեռեւս նոյնիսկ Ե դարում այդ տառերով գրանցուած հնչիւնները շատ կամ քիչ չէին տարբերում, ապա Մաշտոցը ինչու է նեղութիւն կրել Ե եւ Է գրերն ստեղծելու:

էջ 97. «Ը տառը գրւում է... բառամիջում՝ բաղադրեալ բառերում, երբ երկրորդ բաղադրիչը Ը տառով է սկսուած. աւերստաւրէ... միւրնգմիւրնէ».

6 Միմչ այդ Մեյէի եւ Հր. Անտոնանի կարծիք տե՛ս իմ «Անթուան Մեյէ եւ Հր. Բաշեայ Անտոնան», ՍԻՈՆ, 1972, քիւ 3—4, էջ 143:

առաջինը «բաղադրեալ բառ» չէ, այլ ար ըստ արեւ «օրր օրին»․ ոչ էլ երկրորդը, որ անկասկած մի ըստ միոջէ է այնտեղ, որտեղից սխալ է արտագրուած (աղբիւրը նշուած չէ)։ Գրուած է, թէ բառակցութիւն ստ—հնչիւնախմբից առաջ ը չի գրուած (էջ 97)․ բայց բաղադրեալ բառերի մէջ ը—ի գրութեան օրինակ բերուած է անըստերիւր բառը (օրին Գիւլբուղաղեանը Առձեռն բառարանից կարող էր աւելացնել անըստգտանելի բառը)․ այս օրինակը հակասում է նրան, քանի որ, ըստ նրա, բառն է ըստերիւր։ Նա այս կեղծ օրինակը չէր բերի, եթէ բառարաններում որոնէր նաեւ անստերիւր եւ այս բառի արմատը։ Ասուած է, որ սգ, շպ, շկ հնչիւնակապակցութիւններից «առաջ լսուող ը—ն չի գրուած» (էջ 97), բայց օրինակ չէ բերուած։ Գիւլբուղաղեանն ինչպէ՞ս կ'արտասանէր արդեօք այդ հնչիւնակապակցութիւններով բաղկըսող բառերը՝ սգագաց, սգամ... շկքիմ, շկարօկ առնեմ եւ այլն, շպար շպետ...։

էջ 97․ «Ը գաղտնաւանկ հնչումը հին հայերէնում ապացուցել է Մէյէն։ Նա նկատել է, որ գրոց լեզուում միաւանկ բայերը անցեալ կատարեալում ստանում են ե կամ է յենարանը (ետեւ, էաւ), իսկ բաղմաւանկ բայերը չեն ստանում (սիրեաց, բերի)։ Քանի որ մնաց, զնաց, բերեց, գրեց բայերը ե չեն ստացել, բաղմաւանկ են, արտասանուել են մընաց, զընաց, զըրեց, բըրեց (այսպէս — Մ․ Մ․)։ Միւս կողմից՝ ապառնիւմ երկվանկ բայերը ունենում են ցց... իսկ եռավանկ բայերում մի ց—ն փոխուած է ս—ի...» (էջ 97)։ Այս չիտափառ եղբարեակուել է հետեւեալ տողերով․ «Մէյէի այս մէթոդով էլ Աճառեանն է ապացուցում, որ ստ... շտ կապակցութիւններից առաջ ը է հընչուել», որով Գիւլբուղաղեանը կռահել է տալիս, թէ ինքն անձամբ Մէյէի աշխատութիւնը, որի վերնագիրն անգամ չի յիշում, չի կարդացել։ Ինչպէս Աճառեանը չի «ապացուցել» վերոյիշեալ լեզուական կամ արտասանական փաստը, այնպէս էլ Մէյէն «չի ապացուցել» «Ը գաղտնաւանկ հնչումը հին հայերէնում»։ Գաղտնաւանկերը ճիշտ արտասանելու համար Հայերս չենք ըստակուել այս երկու պատկանելի գիտնականների «ապացուցման»։ Բայց դանք Գիւլբուղաղեանի կողմից Մէյէի մտքի եւ փաստերի աղաւաղման․ նա թերեւ մեղադրի իր աղբիւրը՝ Աճառեանի շնչուած մէկ էջը․ դա նրա գործն է։ Նախ՝ «զրոց լեզուն» մեղ 19րդ դարն է յիշեցնում․ Մէյէն (Esquisse, 1936, էջ 53, եւ ուրիշ հայագիտական ուսումնասիրութիւնների մէջ) միշտ խօսում է դասական հայերէնի կամ դասական գրաբարի մասին։ Նա չի ասել պարզապէս կամ ընդհանրապէս «անցեալ կատարեալում», ինչպէս գրել է Գիւլբուղաղեանը, այլ անցեալ կատարեալի եզակի երրորդ դէմքում, եթէ արմատական ու միաւանկ է, եւ իբրեւ օրինակ չի տուել բերի առաջին դէմքը սիրեաց—ի կողքին, ապացուցելու համար, որ «բաղմաւանկ բայերը ե կամ է չեն ստանում», ինչպէս քիչ առաջ կարդացինք յօդուածում։ Նա չէր կարող ասել նաեւ, թէ «գրեց, բերեց բայերը ե չեն ստացել», որովհետեւ գիտէր, որ դասական գրաբարում ունենք գրեաց եւ (ե)բեր։ Միւս կողմից՝ նա չի ասել, թէ երկվանկ բայերն ապառնիւմ ունենում են ցց, այլ «Միավանկները ստորադասականում (ապառնիւմ) պահում են ցց հնչիւնախումբը» (էջ 53)։ Զի գրել նաեւ, թէ «իսկ եռավանկ բայերում մի ց—ն փոխուած է ս—ի», այլ՝ «Գնացես ձեռն ունի բաղմաւանկներին յատուկ սց հնչիւնական փոփոխութիւնը» (ն․ տ․)։ Բուն ստորադասականի կաղմութեան մասին խօսելիս, Մէյէն աւելի մանրամասն բացատրում է, որ նկատի է առնուել նաեւ անցեալ կատարեալի հիմքը, որից կաղմում է երկրորդ ապառնին, ց վերջնահնչիւնի արմատական լինելը։ Գիւլ-

բուդադեանը իբրեւ զատական գրաբարի կամ «գրոց լեզուի» օրինակ է բերել խօսեացես սխալ ձեւը (էջ 98. 1) *փոխ. խօսեացիս* :

Յ—ի ուղղագրութեան մասին կարգում ենք. «Մաշտոցի ժամանակ յ—ն ամենուրեք հնչուող տառ է եղել, նրա հնչման փոփոխութիւնները հետագայ դարերի հետեւանք են» (էջ 98). «... Դա երեւում է նրանից, որ... բ) Հայերէնի յ—ով սկսուող բառերը օտարները տառադարձել են կամ ի—ով կամ յ—ով (հայ. օտայ > յունարէն Adzaz)» օրինակն անահատկանալի է : «գ) Օտարազգի ա—ով վերջացող բառերը հայերէնում յ—ով են վերջացել : Առարական kahna, avila, satana, huma, gadsa, chuka, amira, բառերը հայերէնում դրուել են քահանայ, արեղայ, սատանայ, լումայ, կաթսայ, չուկայ, ամիրայ» (էջ 99). Գիւլբուդադեանն այս յ—ն բացատրում է նրանով, որ հայերէնում բառերը ա—ով «չեն վերջանում» : Եթէ Գիւլբուդադեանը Աճառեանի «Արմատական բառարան»-ից կամ «Հայոց լեզուի պատմութիւն» աշխատութեան առաջին հատորից (էջ 336—342) ճիշտ արտադրէր ասորական բառերի լատինական տառադարձութիւնները, կը նկատէր, որ իր նշած բոլոր բառերը վերջում ունեն երկար *a*, որ հայերէնում տառադարձուել է այ—ով : Ընդգծեցի նրա միւս սխալ արտադրութիւնները :

էջ 99. «Յ—ն գրւում է... 3. Բառամիջում՝ ա ե ո ձայնաւորներից յետոյ, (աղղայնոյ, ախոյեան, ալոր, ալփ, ամարայնոյ յոյփ, փոյթ, բոյլ, բարեմոյն, եւ այլն)» . այս ու «եւ այլն» բառերի մէջ տեղին կարելի է համարել միայն երկրորդը. Գիւլբուդադեանը ցանկացել է յիշեցնել, որ բառամիջում ա ե ո ու նրանց յաջորդող ձայնաւորի միջեւ գրւում է յ, ինչպէս աղայի, բնծայել, հոյակապ, որոնք էդ. Աղայեանի՝ հայերէն գրւած եւ յօդուածագրին մատչելի «Գրաբարի քերականութեան», հատ. Ա, էջ 190, օրինակներն են :

էջ 99, երկեւ ձեւը ներկայացուած է որպէս հրամայական. գրաբարում երկիր է՝ երկնիմ բայից. տե՛ս գրաբարի որեւէ ձեռնարկ : «Բառամիջում յ չեն ունենում... բ) սա, դա, նա, սորա, դորա, նորա, օտցա, նոցա, քո գերանուններն իրենց ձեւերով» . այս շարքում մոռացուած է դօցան. իսկ «իրենց ձեւերով» բառերի տակ ի՞նչ է թաքնուած : «Ն. Աղոնցը բացատրում է, թէ հետեւեալ բնիկ հայերէն բառերի վերջին յ—ն ընկել է, որովհետեւ նրանք չունեն իրենց թեք ձեւերը...» եւ այլն. դրուած է վերջակէտ, անցում կատարուած նոր տողի, եւ ընթերցողը զրկուել է Աղոնցի բացատրած այդ ընիկ հայերէն բառերը տեսնելուց. ոչ էլ աղբիւրն է նշուած :

էջ 100, յ տառի «անհարկի կիրառութիւններ»ը պարզունակ եւ ոչ դիտական ձեւով պատճառարանելուց յետոյ յօդուածագիրը ասել է. «Պարզ բառերում (օր. յագեցան) յ—ն գրել է (գրելը — Մ. Մ.) այն նմանեցնելով (ի՞նչը — Մ. Մ.) բառամիջում յ տառն ունեցող բառերին» . հարց եմ տալիս՝ յագեցան բառաձեւն ինչպէ՞ս կարելի էր գրել առանց յ—ի :

Գիւլբուդադեանը հաւանաբար չի կարդացել Մէյէի «Հայերէն Աւետարանի քանի մը հին ձեռագրաց զրչութեան վրայ դիտողութիւններ» շատ արժէքաւոր յօդուածը, ուր տեղեկութիւններ կը գտնէր եւ—իւ գրութեան և ուղղագրութեան ուրիշ հարցերի մասին (Հանդէս Ամսօրեայ, 1904, թիւ 7 եւ յաջ.) :

էջ 101, երկրաբարանների գրութեան մասին խօսելիս նա էդ. Աղայեանին վերագրում է հետեւեալ մտքերը, որոնք անհասկանալի են. չենք էլ կարող ստուգել, որովհետեւ Աղայեանի աշխատութեան էջը նշուած չէ. «Աղայեանը գրում է, թէ Ու հնչոյթը նոյնպէս երեք ենթահնչոյթ է ներկայացնում՝ 1)

ձայնաւոր (տուե, դու, արու) : 2) երկրարբառի ոչ վանկարար բաղադրիչ՝ ու եւ լ տառերով (?) : Ու—ն ուժգնացող երկրարբառում (ուա, ուի, ուե), իսկ ե—ն՝ քուլացող (աւ, եւ, իւ) . 3. բաղաձայն՝ վ (վար, վագֆ, ծով, փաւաւար) եւ լ (աւագ, կաւահող, սեւաւ, քեւ, քիւ) տառերով» (ընդգծուածները անհասկանալի են ինձ) :

էջ 101, յաջաւորեալ անցեալ դերբայը իբրեւ ենթակայական դերբայի օրինակ է բերուած . նոյն տեղում զապաւնողսն բառի մէջ հաւանարար վրիպակ կայ :

էջ 102, «Ուղղագրական այլ շեղումներ» ենթավերնագրի տակ կարդում ենք. «Նկատուած են . 1) Բառերի հնչիւնափոխ ձեւեր, որոնք դարձեալ բարբառային արտասանութեան հետեւանք են : Օրինակ՝ Լազարեան Աւետարանում՝ զգոշ (փոխ. զգոշչ) . . . ձեւերին» : Ի միջի այլոց ասենք, որ այս նախադասութեան մէջ «Հանդիպում ենք» բայը հաւանարար դուրս է ընկել յօդուածի շարուածքի ժամանակ : Սակայն հիմնական դիտողութիւնս այն է, որ եթէ այստեղ բերուած ձեւերը բարբառային են, ուստի դրանց ուղղագրութիւնը չենք կարող «ուղղագրական շեղումներ» համարել այս բառերի բուն իմաստով . դրիչը դրել է ըստ ժամանակի կամ իր արտասանութեան, եթէ այդ ձեւերը նրա անփութութիւնից ծնունդ չեն առել : Այս պարբերութեան վերջում յօդուածագիրը դարձեալ ընթերցողին հրամայում է մի աղաւաղ արձանագրութիւն, որի տեղն էլ սխալ է նշուած . «Տաքեւի Զ դարի մի տապաւնագրում գրուած է . 'Զգրող ժամացուցիս յիշեցէք մասն քաղցր և անուշատես գաւակին մեր' (Դիւ . 2, 88)» : Բացում եմ Դիւան հայ վիճադրութեան, պրակ Բ, էջ 88, թիւ 253 . «ՍԻՍԻԱՆ . ՍԻՆԻՒ ՎԱՆՔ . արտաքուստ հարաւային պատի աւելման մասի կենտրոնում . արեւի ժամացոյցի տակին . 2 տող . ԶԳՐՈՂ

ԺԱՄԱՅՈՒՅԻՍ ՅԻՇԵՅԷԻ Ի ՏՐ . ՈՎ ՔՍԱՍԻՐՔ ՀԱՅՐԻ ԵՒ ԵՂԲԱՐՔ» : Իսկ Գիւլքրուղաղեանի խմբագրութեամբ աւելացուած «մասն քաղցր և անուշատես գաւակին մեր» բառերը Դիւանում երկար փնտռեցինք ու չգտանք : Մարդ կարո՞ղ է այսքան անտարբեր լինել իր գրածի կամ արտագրածի իմաստի նկատմամբ, որքան Գիւլքրուղաղեանը :

էջ 103—104, «Մեծատառի կիրառութիւնը» ենթավերնագրի տակ յօդուածագիրը պաշտպանում է այն տեսակէտը, թէ Մաշտոցը իր ժամանակին ստեղծել է նաեւ հայերէնի փոքրատառերը . «Սովորական գրութիւնների համար պիտի որ օգտագործուած լինէին փոքրատառով ձեւերը, իսկ մատենագրութիւնն ու պաշտօնական գրութիւնները՝ մեծատառով» (էջ 104) . եւ իբր «Այժմ գիտնականների մի զգալի մասը վերջին կարծիքին է» : Պատճառաբանուած չէ, թէ ինչո՞ւ «մատենագրութիւնն ու պաշտօնական գրութիւնները» պէտք է մեծատառերով գրուէին . ասուած չէ նաեւ, թէ որո՞նք են այդ գիտնականները : Նա վկայակոչում է Կ . Ղաֆաղաբեանի «Դուին քաղաքը» աշխատութեան մէջ բերուած մի արձանագրութիւն, ուր փոքրատառ և զիրը գլխովայր է դործածուած մեծատառերի կողքին . արդէն գիտեմ, թէ որքա՞ն վստահելի են յօդուածագրի տեղեկութիւնները . իսկ և դրի այդ գրութեան պատճառը անպայման այլ կերպ է բացատրելի : Ընդհանրապէս «գլխադիր, մեծատառ» գրերի մասին ասուածները խառնաշփոթ են ստեղծում . Գիւլքրուղաղեանն էլ չի տարբերում այդ բառերը, թէեւ դրանց տակ տարբեր տառեր է նը-

կատի ունեցել, այդ թւում նաեւ զարգացրելը, որոնք «գլխադիր» էլ են կոչւում :

Շատ զարմացայ, երբ նա հին ձեռագրերի մէջ տողադարձի՝ այսօրուայ հասկացողութեամբ կիրառութեան օրինաչափ դէպքեր է որոնում և խօսում սխալ ու ճիշտ փանկարաժանութների մասին : Տոպադարձ ենթադրեանադրի տակ գրուած նրա ճիշտ մտքերից մէկը հետեւեալն է . «Գրիչը տեղ չահելու համար է այդպէս փարւում» (էջ 104) :

Եթէ Սիրաք Գիւլրուդաղեանն իր ամբողջ գովտորական զիտերացիան այս յօդուածի պէս անփոյթ զրէ, զիտերացիայի պաշտպանութիւնը մի քիչ կը դժուարանայ, որովհետեւ երեւանն ունի աւելի լուրջ և զիտակ լեզուաբաններ :

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՄԻՆԱՅԵԱՆ

Երուսաղէմ